

Bernáth Árpád

MŰÉRTELMEZÉS, IRODALOMTÖRTÉNET, IRODALOMTUDOMÁNY

Hol is kezdjük? Semmi esetre sem a magátólértetődőből kiindulva, ha nem akarunk elődeink zsákutcába belefutni. Tehát ne azt kérdezzük először, hogy miben áll a műértelmezés, hanem azt, hogy miért kell egyáltalán irodalmi műveket értelmezni. Vagy egy másik változatban: csak irodalmi szövegeket kell értelmezni? S ha nem, van-e különbség az irodalmi és a nemirodalmi szövegek értelmezésének céljában? Pontosabban fogalmazva: van-e valami az értelmezés céljában, amit tárgya határoz meg, ami sajátosan a szövegtípustól függ? S ha igen, van-e valami sajátos az irodalmi szöveg értelmezésében, a szorosan vett irodalomtudományos értelmezésben?

A válasz minden bizonnyal attól is függ, hogyan értelmezzük az »értelmezést« magát.

Íme itt a példa: az értelmezés szükségessége mindenekelőtt a nyelv természetéből fakad. Nincs szöveg, amelynek szavai, szókapcsolatai, nagyobb nyelvi egységei bizonyos feltételek mellett ne szorulnának magyarázatra. Nevezzük ezt a magyarázatot itt filológiai értelmezésnek.

De tudjuk, hogy akkor is beszélhetünk értelmezésről, ha egy bizonyos tényállást – legyen az nyelvi vagy nyelven kívüli, szerezzünk róla tudomást egy nyelv vagy a közvetlen tapasztalat révén – nagyobb általános összefüggésbe helyezünk, vagyis egy gondolati rendszerben értelmezzük. Nevezzük ezt a fajta magyarázatot filozófiai értelmezésnek.

Gondolati rendszerben történő magyarázatról tehát közelebbről akkor van szó, ha egy tényállást természeti törvényekből és ezek érvényesülési feltételeiből levezetünk. Vagy ha egy tényállást olyan intenciókhoz rendelünk, amelyekkel léte összefügg, vagy olyan normákhoz, amelyeket létrehozásával vagy fenntartásával lehet betartani, vagy olyan értékekhez, amelyeket általuk lehet megvalósítani.

Bármennyire is kézenfekvő lenne ezek után a műértelmezés problémáit a filológiai értelmezés problémáival kezdeni, kiindulópontom – mert itt válnak meghatározóvá a sajátos irodalomtudományi problémák! – mégis a már (kommentárral vagy anélkül) megértett szöveg.

Egy szöveget pedig akkor tekintek megértettnek, ha olvasója azt hiszi, hogy gondolatilag képes olyan tényállásokat konstruálni, amelyeket a szöveg megjelenít. (Hogy az olvasó hite mennyire megalapozott, s a megalapozottság kérdése hogyan dönthető el – ezt a kérdést tegyük most zárójelbe.) A konstruált tényállások strukturált összessége egy sajátos világot alkot, amelyet szövegvilágnak nevezünk. Ami ebben az összefüggésben filozófiai értelmezésre szorul, az először is az, hogy miért vannak szövegek. Mi létrejöttük oka, miféle intenciónak köszönhetik létüket?

Mielőtt a következőkben megkísérelnénk az egyes szövegek szerzőinek – szövegenként megállapítandó – intencióit visszavezetni bármely szöveg létrejöttének lehetséges okára, ki kell fejtenünk egy kicsit bővebben, mit is jelent az, hogy a megértett szövegből indulunk ki.

Megértett szövegek megértett mondatokból állnak, megértett mondatok megértett kijelentéseket (propozíciókat) tartalmaznak, s pontosan ezek és csak ezek lehetnek igazak vagy hamisak. Bármely szöveg létrejöttének okát vizsgálhatjuk tehát a szövegek igazságértékének kritériuma alapján. S ez nemcsak lehetséges, hanem igen célszerű is. A szövegek osztályozása igazságértékük alapján rendkívül termékeny az irodalomtudomány számára. Ha ugyanis abból indulunk ki, hogy bármely szöveg létrejöttének oka az adott szövegtől függetlenül létező tényállások nyelvi reprezentációja, akkor a szövegek olyan osztályát kapjuk, amelynek kijelentései mint állítások igazak vagy hamisak lehetnek a (nem kölcsönösen egyértelmű) megfelelés elve alapján. Az ilyen szövegeket nevezzük dokumentáló szövegeknek. Ha viszont abból indulunk ki, hogy a nyelvilag megjelenített tényállások strukturált összességének nincs megfelelője tapasztalati világunkban, tehát abban a világban, amelyet az adott szövegtől függetlenül is ismerhetünk, a szövegek egy másik osztályát alkottuk meg, a fikcionális szövegek osztályát.

Fontos, hogy észrevegyük: ezen meghatározások szerint bármely szöveg bármelyik osztályhoz sorolható!

Nos ezek után azt mondhatjuk, hogy az irodalmi szövegek mindig fikcionális szövegek; az irodalomtudomány olyan szövegekkel foglalkozik, amelyekről a bevezetett osztályozás alapján feltételezi, hogy azért és csak azért jöttek létre, hogy egy szövegvilágot jelenítsenek meg, s nem kívánják meg tőlünk, hogy szövegvilágukat megfeleltessük tapasztalati világunk valamely szeletével.

Az irodalomtudomány filozófiai szövegértelmezésének főbb sajátosságai rendszerünkben ebből a feltevésből következnek.

Az irodalomtudomány tárgya a szövegvilág, szemben a természet- vagy a társadalomtudománnyal, amelynek tárgya, még akkor is, ha csak szövegek közvetítésével lehet tudása róla, a tapasztalati világ. Ez a megállapítás igen kézenfekvő, de jelentőségét csak akkor mérhetjük fel, ha valamennyi következményét levonjuk.

Erre itt természetesen nem tehetek kísérletet, de jelzésekppen a legfontosabbakra utalni szeretnék.

Ha egy szöveget dokumentálónak fogunk fel, akkor ebből például az is következik, hogy nincs kizárva, hogy az a tapasztalati világszelet, amelyet igaz módon adott szöveg szövegvilágához rendelhetünk, más szövegek szövegvilágában is megjelenik. Ezért képezhető a dokumentáló szövegek olyan osztálya, amelyeknek szövegvilágai azonos tapasztalati világszelethez rendelhetőek. Irodalmi szövegek esetében ez meghatározásunk értelmében ki van zárva. Minden egyes szövegvilághoz pontosan egy szöveg tartozik, bár - mint a fordítások, »azonos« témák különböző feldolgozásai is mutatják - szövegek és szövegvilágok között bizonyos rokonság lehetséges. Ezért másképp kezelünk rokon szövegeket a történetírás forrásaként és másképp az irodalomtörténet tárgyaként.

Mielőtt belekezdenénk a szövegvilágok közötti kapcsolatok, az intertextualitás szövegtípusonkénti sajátos problémáinak felvillantásába, vissza kell térnünk egy alapvetőbb kérdéshez. Nem elég ugyanis megállapítani, hogy minden szöveget vagy dokumentálónak vagy fikcionálisnak lehet tekinteni; arra is választ kell tudnunk adni, hogy mi értelme lehet az utóbbinak? Vagyis: Mivégből tanulmányozunk szövegvilágokat, ha bennük vagy általuk nem a tapasztalati világot tanulmányozzuk.

Nem elég itt az irodalmi olvasás évezredes gyakorlatára utalnunk. Elméletileg is meg kell tudnunk válaszolni a kérdést. Mert csak akkor mondhatjuk meg, hogy hogyan kell szövegvilágokat értelmezni, ha tudjuk, hogy miért kell őket értelmezni.

A szövegvilágokkal való irodalmi foglalkozás problematikusságát köztudottan már Platón megfogalmazta.¹ Elég legyen itt ezért csak utalni arra, hogy azt a választ, amelyet tanítványától, Arisztotelészől kapott, még ma is megfelelő alapnak tekintem, hogy az idevágó kérdésekre pozitív választ adhassunk.²

Ha mi tehát az irodalmi-fikcionális szövegeket Arisztotelész poétikájának szellemében a dokumentáló szövegekhez képest nem tartjuk másodlagosnak, akkor a

1 *Az állam* 10. fejezetére gondolok.

2 Lásd a *Poétika* 9. fejezetét illetve tanulmányomat: *Arisztotelész Poétikája és magyar fordítása*. In: IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK. (Bp.) 83. évf. 1979. 5-6. sz. pp. 648-653.

platóni alapkérdés: van-e értelme a szövegvilágokkal foglalkozni, úgy módosul, hogy mennyiben különbözik a szövegvilágok kutatóinak feladata a tapasztalati világok kutatóinak feladatától?

Ami tárgyukat illeti, egy igen fontos tekintetben hasonló a helyzet: Szövegvilágok és tapasztalati világok ugyanis egy bizonyos, mondhatni, platóni értelemben, egyaránt látszatvilágok: mindkét esetben a tudomány feladata, hogy kimutassa »reális«, azaz szükségszerű létüket. Ebben az összefüggésben is hivatkozhatunk Arisztotelészre, aki a modállogikai implikációt: Ami van, az szükségszerű, nem tartotta igaznak. Szerinte ugyanis »ami van, [csak akkor] szükségszerű, ha van.«³ S ez egybehangzik Imánuel Kant megfogalmazásával: »Minden, ami történik, feltételesen szükségszerű.«⁴

Az ontológiai feltételezés helyessége, vagyis hogy a tapasztalati világ illetve a szövegvilág léte szükségszerű, oly módon bizonyítható be, hogy sajátosságait törvényekből és e törvények érvényesülési feltételeiből levezetjük. Mert mindaz, ami van, nem esetlegesen van, vagy ahogy Kant mondja: »semmi sem történik a vak véletlen által.«⁵ Ez a felfogás végsősoron azon a feltételezésen alapszik, hogy az észlelt tényállások egy egész részei, s az egészen törvények strukturálta egységet kell értenünk.

Ha mármost rákérdezünk arra, hogy mennyire tekinthető általános érvényűnek ez a feltételezés, érdekes problémába ütközünk. A természettudományok körében a tapasztalati világ egységének feltételezése szinte általános. A társadalomtudományok esetében azonban, ha az emberi cselekvésnek valamely értelmet kívánnak tulajdonítani, természettudományos értelemben csak akkor szokás szükségszerűségről beszélni, ha a cselekvő cselekvőképességét elveszíti. Az ember feltételezett szabad akarata szokásosan épp az intenciók szabadságában, a normák és értékek megszabásának szabadságában ragadható meg. Ebből a szempontból tehát a tényállásokat magyarázó természettudományok és a cselekvést szegmentáló, okait és céljait kereső társadalomtudományok között egy igen fontos különbség van, amelyet mi sem hagyhatunk figyelmen kívül. Annál is inkább, mert magától értetődőnek tűnik, hogy azok a (szöveg)világok, amelyeket az irodalomkutató értelmez, leginkább azokhoz a tapasztalati világszeletekhez hasonlatosak, amelyeket a társadalomkutató vizsgál.

3 *A mondatról.* (Peri hermeneias). A második könyv az *Organon*ban. 9. fejezet. 19a. Fordította: Rónafalvi Ödön.

4 »Alles, was geschieht, ist hypothetisch notwendig.« In: *Kritik der reinen Vernunft*. 2. Aufl. 1787. p. 280. (Az oldalszámozás megegyezik a Kanti eredetiével: cf. Kants Werke. Akademie-Taschenausgabe. Bd. 3. Berlin: Walter de Gruyter & Co., 1968. p. 194.)

5 »nichts geschieht durch ein blindes Ungefähr« u.o. cf. Lábjegyzet 4.

Mielőtt azonban végérvényesen elfogadnánk az irodalomtudomány helyének kijelölését a természetet vagy a társadalmat vizsgáló tudományok egyik osztályába, emlékeztetni szeretnénk arra, hogy ismerünk olyan gondolatrendszereket is, amelyekben az osztályozás itt bevezetett kritériuma más eredményre vezet. Mert ha a tapasztalati világ létrejöttét is cselekvés eredményeként fogjuk fel, akkor azonnal helyreállítható a tudományok oly kívánatos egysége. Ezt a felfogást képviselik például Gottfried Wilhelm Leibniz, amikor a kauzális (tehát természettudományi) szükségszerűséget a morálisra (tehát egy társadalomtudományi elvre) vezette vissza. Szerinte ugyanis a Teremtő (analitikus szükségszerűséggel, lévén tökéletesnek tételezett) a lehetségesek közül a legtökéletesebbet választja, egy olyan rendet, amely „a legegyszerűbb az elvek tekintetében, és egyszersmind legváltozatosabb a jelenségek tekintetében”.⁶

Ha ma már, felvilágosult emberként, nem tartjuk szükségesnek a leibnizi filozófiai rendszer érvényességét elismerni, (bár annak az elméleti gondolkodásnak a kezdetén áll, amelyből a felvilágosodás fakadt), akkor is figyelembe kell vennünk egy olyan felismerést, amely részben a leibnizi gondolatok hatására, s többek között a német irodalomtudományos gondolkodásban már a 18. században szilárd helyet kapott. Azt a felismerést ugyanis, mely szerint az irodalmi szövegvilág szerzője éppúgy teremtő, mint a világ Teremtője: ő is a céljainak megfelelő rendek közül a legtökéletesebbet választja. Az értelmező irodalomtudomány szerző-fogalmában a tökéletesség feltételezése éppúgy bennefoglaltatik, mint a teológusok Isten-fogalmában, és így az, ami az előbb még magától értetődőnek tűnt, már egyáltalán nem az. Az irodalomtudomány – tárgyának itt kiemelt természete szerint már nem a társadalomtudomány, hanem, bármely meglepőnek is hangozzék ez, a tágran értelmezett természettudomány része. Mert csak a természettudományok (és a formális tudományok, mint a matematika) képesek arra, hogy tárgyukat zárt egészként értelmezzék, vagyis törvények és nem intenciók alapján.

A szövegvilág kutatója számára azok a szabályok, amelyeket adott szövegvilág individuumának cselekvését meghatározzák, olyan jellegű törvények, mint a természeti törvények, amelyek tapasztalati világát meghatározzák. Vagyis az irodalmiként tételezett szövegvilág olyan világ, amelyről feltételezzük, hogy benne a kanti kategorikus imperativusz-típusú erkölcsi elvek nem csupán követelményként vannak meg, hanem kikutatandó tartalommal érvényre is jutnak.

---

6 „... le plus simple en hypothèses et le plus riche en phénomènes.” In: *Un petit discours de métaphysique*. 6. (Kleine metaphysische Abhandlung.) In: *Die philosophischen Schriften*. Hrsg. v. C. I. Gerhardt. Bd. 4. p. 431.) Magyarul: *Metafizikai értekezés*. In: *Gottfried Wilhelm Leibniz: Válogatott írásai*. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1986. p.13.

Innét érthető meg a cselekvő embert ábrázoló irodalom sajátos funkciói közül a legfontosabb, mert a legsajátosabb: az irodalom olyan világokat teremt, amelyben a cselekvést meghatározó normák és értékek természeti törvényként hatnak. És innét érthető meg az is, hogy az irodalmi szövegvilágok annyiban lehetséges világok, amennyiben elemeit deontikus törvényei természeti törvényekként meghatározzák. Ennek következtében az irodalmi lehetséges világoknak a történeti-tapasztalatihoz képest a tényállások síkján megfigyelhető elágazásai másodlagosak. Az elsődlegesen fontos lehetséges deontikus törvényrendszerek ismerete viszont lehetővé teszi, hogy az ember formálja és ne csak elfogadja életét és életkörülményeit – hogy tudatosan válassza ki a lehetségesek közül a ténylegeset. Más szóval: a filozófiai értelmezés számára nem az a meghatározó, ami a filológiai megértés számára, vagyis hogy a tényleges, a tapasztalati illetve a jól dokumentáló szövegekben rögzített világhoz képest milyen módon lehetséges az adott szövegvilág, hanem az, s itt válik a kutatás irodalom-történetivé, hogy a cselekvést meghatározó törvények hogyan viszonyulnak a tényleges világunkban működő morális törvényekhez. Ez az összevetés egynemű dolgok között történik, mivel a magatartás maximái felvilágosult felfogás szerint is fikciók, ember által alkotott normák, nem pedig valami más módon adódnak a leképzései.

Hogyan befolyásolják mindezek a megfontolások irodalmiként kezelt szövegek értelmezését?

Ehelyütt és ebben az összefüggésben csak a leglényegesebb mozzanatra szorítkoznék. Irodalmi szövegek értelmezései tudományelméleti státuszuk szerint szövegvilág-magyarázatok. Magyarázatok viszont elméleteket tételeznek fel. A magyarázó elméletnek feleletet kell tudni adnia egy cselekvő személyekkel rendelkező világ felépítésére, vagyis meg kell tudnia mondani, hogy a szóbanforgó világ milyen értelemben lehetséges világ. A világ felépítésének törvényei mint elvek az elemzés elvei: a legegyszerűbb feltételezésekből kell egy adott szövegvilág jelenségeinek sokaságát megmagyarázni.

Ezzel út nyílik egy olyan irodalomtörténethez, amely a termékeny alapfeltételezések típusainak időbeli kialakulását és a belőlük levezethető, a hozzájuk rendelhető jelenségeket írja le.